

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. XXV

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК

XXV

Београд, 2020.

ЈЕЗИК КАО ЗАПИС КУЛТУРЕ У ЕТНОЛОШКОЈ
И ЛИНГВИСТИЧКОЈ АНАЛИЗИ НА РЕЛАЦИЈИ
СРБИЈА – МАКЕДОНИЈА

(Језик као запис културе у етнолошкој и лингвистичкој анализи на релацији Србија – Македонија. Том 1 = Јазикот како запис на културата во етнолошката и лингвистичката анализа на релација Србија – Македонија. Том 1 / главни уредници, главни уредници Предраг Пипер, Марјан Марковиќ; уредници првог тома, уредници на првиот том Станислав Станковић, Веселина Лаброска. – Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 2018 (Београд: Службени гласник). – 204 стр.)

Први том едиције *Језик као запис културе у етнолошкој и лингвистичкој анализи на релацији Србија – Македонија* доноси дванаест радова у којима су поједине лингвокултурне особености два суседна јужнословенска балканска језика осветљене из пера четрнаест лингвиста и етнолога. Како уредници едиције и првог тома кажу у *Уводној речи*, штампаној на српском (7–10) и македонском језику (11–14), овај зборник представља резултат двогодишњег истраживања на билатералном пројекту САНУ и МАНУ, који је покренут 2015. године на основу предлога и образложења академика Зузане Тополињске, а чији су досадашњи руководиоци: др Драгана Радојичић, научни саветник и директор Етнографског института, и академик Предраг Пипер, секретар Одељења језика и књижевности САНУ (са српске стране), те проф. др Марјан Марковић, дописни члан МАНУ и руководилац Истраживачког центра за ареалну лингвистику „Божидар Видоески” при МАНУ, и академик Зузана Тополињска, заслужни оснивач и први руководилац тог центра (с македонске стране). Уговор о сарадњи двеју академија склопљен је у јесен 2014. године,

а његовом потписивању су, поред одговарајућих разговора, претходила и билатерална гостујућа предавања четворо будућих сарадника: Д. Радојичић и С. Станковића, у Истраживачком центру за ареалну лингвистику „Божидар Видоески” при МАНУ у Скопљу, и З. Тополињске и М. Марковића, у Одељењу језика и књижевности САНУ у Београду.

Зборник тематски чини пет целина у којима се разматрају питања из области: људске исхране, одевања, огревања, демонологије и физичког изгледа. Етнолошки радови су илустровани одговарајућим фотографијама у боји, док су дијалектолошки често пропраћени акцентованим дијалекатским записима с терена. Све целине садрже по два рада, изузев прве, која садржи њих четири. Билатералност у сарадњи двеју националних академија одражена је у самом карактеру зборника како језички тако и методолошки: свака целина се састоји из истоветног броја радова на македонском и српском језику односно из македонистике и србистике. Половина зборника има компаративни карактер: у једном раду се пореде македонски и пољски, док се у пет радова пореде македонски и српски језик, а од осталих шест радова, три су србистичка и три македонистичка.

Прву целину чине текстови: *Термална обработка на храна: полски – македонски (лингвистичко претставување)* З. Тополињске (15–25), *Око тите и лексеме комат забележене у селу Кучевиста (Скопска Црна Гора)* С. Станковића, Д. Радојичић и Веселинке Лаброске (27–37), *Лексиката при производство на млечни продукти во говорот на С. Црнилиште и на С. Ѓуѓанце – Светиниколско* Виолете Николовске и Македонке Додевске (39–58) и *Из лексике божјићних обичаја у Сиринићу* Драгане Радовановић (59–68).

Први рад представља компаративну анализу основних група пољских и македонских глаголских предиката у чијој је семантичкој структури уграђена термална обрада хране. Ауторка их дели у неколико целина. У једну спадају стари наслеђени глаголски корени **pek- / *peč-* (*napiec, napiekę* „испећи много нечега”, *popече /ce/* „пече /ce/ мало, извесно време”) и **vbr- / *var- / bar-* (*warzyć, warzę* „кувати”, *довари* „скува преостали део или скува до краја; *бари* „кува на тихој ватри”), који су наследили полазно значење „термална обрада хране”. Другу групу чине глаголи са кореном **got-* (*zagotować, zagotuje* „скувати, довести до врења”, *наготви* „спреми велику количину хране”), чије је изворно значење „неко/нешто припрема некога/нешто за нешто”, а у савременом македонском и пољском – „термална обрада хране”. У посебну групу ауторка издваја три предиката код којих „термална обрада хране” представља једно од секундарних, деривираних значења. То су глаголи: *пржи, smażyć* „пржити” и *дусић* „динстати”. Последње две групе чине два македонска глагола: *грее*, са веома широким полазним значењем, које се задржало до данас а које се само делимично односи на загревање хране, и познија позајмљеница из немачког

динста/динстува. Рад С. Станковића, Д. Радојичић и Веселинке Лаброске посвећен је начину припреме пите *комат* у скопскоцрногорском селу Кучевиста и етимологији, дистрибуцији и значењу дате лексеме у македонском и појединим призренско-тимочким говорима. Анализа, између осталог, показује да се лексема *комат* јавља у два значења: „врста пите од неколико кора и фила који најчешће садржи зеље, сир и јаја” и „комад, парче хлеба”. Територијално је најзаступљенија у значењу врсте јела, чији је процес израде приказан на бројним фотографијама (њих двадесет две). У том значењу ова лексема обухвата готово све говоре западномакедонског наречја укључујући и део прелазних говора на северу Републике Македоније, као и говоре места Сухо и Висока у околини Солуна, а по фреквентности заузима друго место у низу од укупно седам забележених назива за дату врсту пите (*зелник, зељаник, пита, крашник, корник, баница*). У значењу „комад, парче хлеба” дата именица се среће у неким македонским идиомима и југоисточним пределима Републике Србије. То је ареал на коме се и пита припрема другачије, а њени најчешћи називи су *баница* („врста пите чији се фил припрема од сира и јаја”) и *зељаник* („врста пите чији фил садржи зеље, купус и сл.”). Рад В. Николовске и М. Додевске представља етимолошки и семасиолошки опис лексике којом се именују начини справљања сира и других млечних производа као и компаративни преглед лексема којима се именује посуђе за прераду млека у млечне производе у два села са Овчег поља: Црнилишту и Ђуђанцу. За потребе истраживања је, поред теренске грађе, коришћен и *Упитник за прикупљање материјала за македонски дијалектолошки атлас* Божидара Видоеског. Етимолошко истраживање показује да је млекарска лексика углавном словенског порекла како за врсте производа (*потквас, сиршите, цвик*) тако и за врсте посуђа (*бучка, ведро, грне*), али да се јављају и лексеме несловенског порекла: турцизми, који су арапског, персијског и грчког порекла (*кајмак, маја, крбло, тепџија, ѓеран*), и грцизми, чије је порекло семитско и латинско (*филија, ведро, каче*). Културу становништва овога краја понајвише осликава она лексика којом се именује храна (млечни производи) и она је у највећем броју случајева домаћа, словенска, док туђа лексика претежно означава посуђе будући да је усвајана заједно за појавом нових предмета. Божићну лексику Сиринићке жупе Д. Радовановић разматра на основу материјала прикупљеног са студентима на терену, досадашњих етнографских истраживања и неколико дијалекатских речника са подручја неких призренско-тимочких и косовско-ресавских говора. Разврстава је у три тематске групе (са подгрупама). Прву групу чине лексеме везане за предбожићне дане (у оквиру тога за: Покладе, пост, Материце и Оце и празнике Свети Игњат и Туциндан), док је друга група везана за бадњеданску обредно-обичајну праксу (Бадњи дан и Бадње вече), а трећа за Божић. Највише пажње је посвећено божићној и бадњеданској трпези, и то обредним хлебовима, међу којима посебан значај има хлеб намењен положајнику (*муџики кравај-*

чићи, жѣнски кравајчићи, бѣло лѣпче, колѣч, гѣске, власија, симит). Ауторка закључује да је анализирана лексика уопштено узевши домаћа, осим у оном делу који се односи на обредна јела (махунасте биљке, орашасте плодови и обредни хлебови), за која су у употреби спорадично одомаћени турцизми, те да се простор Сиринићке жупе и инвентаром и мотивацијом лексичких јединица углавном уклапа у општесрпски лексикон културних термина божићне обредно-обичајне праксе.

Одевању су посвећени радови: *Лексиката поврзана со ткањето и со алатките за ткаење во неколу говори од западното македонско наречје – паралели со српскиот јазик* Веселинке Лаброске и Дијане Петровске (69–84) и *Назив одевног предмета као носилац културне информације на примеру балканске градске репрезентативне одеће из 19. и са почетка 20. века* Мирјане Менковић (85–94).

Македонска ткачка лексика посматрана је у тетовском, поречком и дебарском говору уз компаративни осврт на одговарајућу лексику у македонском и српском стандардном језику. Рад прати седам фотографија на којима су приказане алатке (*фурка, вретено, мотовило, разбој, задње и предње вратило, брдило, брдо*). Семантичка и етимолошка анализа показује да разматрана лексичко-семантичка група припада најстаријем и најстабилнијем слоју општесловенског лексичког фонда, а компаративна анализа – да је основа иста, словенска, и карактеристична за оба језика. Лексика се у великом делу поклапа. Разлике се односе на називе за алатке које служе за предење: у македонском су фреквентније позајмљенице *фурка* и *чекрк*, док су се у српском задржали словенски еквиваленти *преслица* и *родан*. Назив одевног предмета као носиоца културне информације М. Менковић разматра на примеру два одевна предмета која чине саставни део и мушке и женске градске ношње. То су *долама* и *џубе*, карактеристични по томе што обухватају простор читавог централног Балкана као луксузна одећа коришћена у свечаним приликама, али која није чинила део истог костима, већ је коришћена алтернативно. Ова два одевна предмета су анализирана са два аспекта, лингвистичког (лексикографског) и етнографског, и приказана на дванаест фотографија. Најпре су наведене дефиниције лексема *долама* и *џубе* из неколико речника српског језика: *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, шестотомног *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице српске (и Матице хрватске), *Великог речника страних речи и израза* Ивана Клајна и Милана Шипке из 2006. године, *Лексикона страних речи и израза* Милана Вујаклије, *Речника говора северне Метохије* Милете Букумирића, као и из студије *Турцизми у српском призренском говору* Снежане Петровић. Затим су описани одабрани предмети сачувани у музејским збиркама Етнографског музеја у Београду и Музеја у Приштини, а ради њиховог праћења на ширем простору централног Балкана, укључен је и део рукописне грађе Христифора Црниловића. У раду се, између

осталог, закључује да исти назив може означавати наизглед различите одевне предмете. Назив *долама* је везан пре свега за становништво градова, мушко и женско, а затим за имућно становништво уопште, обједињујући притом два формално потпуно различита одевна предмета, док именица *џубе*, која је означавала одећу муслиманских духовника, имућног турског градског становништва и службеника Кнежевине Србије, с једне стране, и удатих жена, с друге стране, указује на могући механизам чувања назива упркос промени власника/корисника.

Текстови који чине трећу целину носе називе: *Називите на малата и на големата пила во македонските говори*, аутора Васиља Дрвошанова (95–111) и Огањ, *па жишка, ожег, жар и још понешто око ватре у призренско-тимочким дијалекатским речницима*, чији је аутор Софија Милорадовић (113–146).

Први рад, који прати пет фотографија, представља етимологију и дистрибуцију назива за малу и велику тестеру у македонским народним говорима. Грађу чини дијалекатски материјал из картотеке сачињене на пројекту *Македонски дијалектолошки атлас* у скопском Институту за македонски језик „Крсте Мисирков”. Аутор закључује да разматрани називи и предмети на македонској језичкој територији немају јасну диференцијацију, већ се најчешће једним називом у одређеном говорном пункту именују оба наведена предмета. Посматрано са етимолошког аспекта, доминирају лексема туђег порекла: немачког (*браца, жага, пила*), турског (*бичкија, тестера*), грчког (*прион*), арумунског (*шара*), италијанског (*шеган*), наспрот малом броју домаћих назива (*крап, трион, трупачка*). Рад С. Милорадовић представља анализу именичких, придевских, прилошких и глаголских лексема из лексичког поља ватре и њеног одржавања (*огњило* „кремен”, *огњичав* „болестан од сунчанице, огањ” „веома љуто”, *ожега* „опече, ожеже”). Ова студија се надовезује на ауторкино бављење лексемама *огањ* и *ватра* у смислу њиховог представљања у два међународним лингвистичким атласима (*Општекарпатском дијалектолошком атласу* и *Општесловенском лингвистичком атласу*). Истраживање, засновано на тринаест дијалекатских речника и једној збирци пословица са подручја високобалканизованих говора српског језика (*Пословице и поређења у пиротском говору* Д. Златковића), показује, између осталог, да се у призренско-тимочким говорима лексема *огањ* – општесловенска и прасловенска реч за ватру – користи у основном значењу које речник стандардног српског језика бележи за лексему *ватра* и да је, сходно томе, највећи број изведеница којима је у основи реч *огањ* (*огњиште, огњило, огњица, огњичина, огњиштар, огњиштарка, огњенак*), али да се и на призренско-тимочком терену, не баш очекивано, редовно чује *ватраљ* у значењу „алатка, лопатица за узимање жара”. Као значајне податке, ауторка издваја две занимљивости: на овоме терену је сачувана архаична словенска глаголска лексема *кладе* у значењу „ложити ватру” а од глагола *горети* (одн. *гори* на призренско-тимочком ареалу) изве-

ден је *Горешњак* – као име верског празника који пада у последња три јулска дана и чијим се светковањем народ штити од паљевине, тј. *горешњак* – као назив летњег дана када влада велика припека, при чему је у дефиницијама видљиво мешање значења општег и спецификованог назива. Поред тога, иако је склоност ка деминуцији у призренско-тимочким говорима давно уочена и описана, као својеврсну занимљивост, ауторка истиче то што је у дијалектским речницима забележен велики број деминутивних образовања чак и од именица као што су *огањ*, *жар*, *пламен*, па тако имамо: *огањчџк*, *огењче*, *огењич*, *жарче*, *чарчџк*, *пламик* итд. Осврт на хронологију смене различитих именована истог појма сугерише да ће временом реч *ватра* сасвим потиснути реч *огањ*, те да ће се лексика којом се именују ватра, огњиште и предмети везани за ватру са технолошким променама које су захватиле село повући у пасивни речнички фонд поневши ознаку архаичног, али да ће се сигурно очувати бар две лексеме: *огњиште*, као друго име за родну кућу или завичај, што ће сведочити о значају огњишта у српској традиционалној култури, и *Огњена Марија*, као име светитељке и празника, што ће сведочити о умећу поштовања традиционалних вредности.

Демонологији су песвећени радови: Старе вешти сухе као авети: *семантички развитак лексема авет и вехт у контексту словенских митских представа и обичаја* Иване Башић (147–168) и *Базилиск: демон, покровител* (српско-македонски еквиваленти) Лидије Стојановић (169–180).

Пратећи семантички развој лексема (*х*)*авет* и *вет/вехт* у српском и македонском језику И. Башић уочава да између њих постоје упадљиве семантичке паралеле, утврђује њихов заједнички ареал (Србија – Црна Гора – Македонија) и у закључном делу истиче да ове две речи припадају истом семантичком пољу, с обзиром на семантику „стар, сув, увео, исхлапео”, која указује на заједничку мотивациону основу: на словенски обичај препуштања старца лаганој смрти од глади и жеђи, а у контексту словенских језичких концепата „живот је вода” и „старо/болесно/мртво јесте суво (пресахло)”, односно „стар” = „сув”. У раду о базилиску Л. Стојановић разматра етимологију, симболизам, иконографске и наративне трансформације и семантичке промене које у различитим историјским и географским контекстима добија ово зоолошко митолошко биће са две природе амбивалентних вредности: демонолошком и покровитељском. Однос међу њима ауторка посматра са становишта етнолингвистичке и психоаналитичке интерпретације неколико кључних појмова: базилиск–петао–змија, змај, јаје, кувада, при чему је циљ анализе на релацији: базилиск–петао–јаје–кувада утврђивање функционалних еквивалената на простору Србије и Македоније.

Лексика која се односи на физички изглед предмет је радова: *Географска дистрибуција и етимолошко-семантичка анализа на називите за 'грд'во ма-*

кедонските дијалекти М. Марковића (180–187) и Високо дрво лад нема, убава мома род нема: семантика лексеме убав у српском и македонском народном изразу (189–202) И. Башић.

У првом раду је дата географска дистрибуција назива за особину „грд” у македонским дијалектима (представљена на три географске карте) као и одговарајућа етимолошко-семантичка анализа одговарајућих лексема. То су придеви: *грд*, *грозен*, *груб*, *гаден*, *гнасен*, *неприлегат* итд., од којих су најчешћи *грд*, *грозен* и *груб*. Лексема *грд* обухвата понајвећи део западне и југозападне македонске дијалекатске територије, док се у већем делу североисточне и јужне македонске дијалекатске области јавља лексема *грозен*, а *груб* се среће у мањем делу северних прелазних говора. Етимолошко-семантичка анализа показује да македонски дијалекти у великој мери имају свој континуум у развоју у семантичком низу одговарајућих назива у ширем јужнословенском контексту. У свом другом раду И. Башић истражује семантику лексеме *убав* у српском и македонском народном изразу. Основни циљ рада је да на примеру семантике ове лексеме испита условност традиционалне дефиниције појма *речи са субјективном оценом*. Истраживање показује да се значења лексеме *убав* у одговарајућем контексту могу кретати до аугментативног значења („изузетно леп”) и од позитивног („леп, диван; сјајан”) до негативног значења („бедан, јадан, сиромашан”). Уз то, лексема *убав* и у македонском и у српском народном изразу има посебну употребу у љубавним песмама са мотивима родоскрвног греха, које се завршавају гномским изразом *Убава мома род нема*. Грех је био табуисан, али се у овим стиховима не јавља мотив казне за родоскрвнуће, већ се тражи оправдање греха. У том контексту придев има значење неодрживе лепоте, па је опчињеност таквом лепотом разумљива, због чега се не може сматрати грехом. На основу тога ауторка закључује да лексеме са субјективном оценом нису увек нужно обележене у уобичајеним творбеним моделима, па се значење субјективне оцене може утврдити и на основу контекста и прагматичких момената (интенције говорника и реакције примаоца поруке) и предлаже да се дефиниција појма *речи са субјективном оценом* прошири обухватом и контекстуалних и прагматичних момената.

Зборник о коме је била реч представља веома користан допринос расветљавању језичке слике света македонског и српског језика и, уопште, културе ова два суседна јужнословенска народа. Остваривши амбициозне задатке који су му постављени, смело је прокрчио пут новим истраживањима на пројекту на коме је реализован.

Драгана М. Ратковић